

Wiola Friedrich

Uniwersytet Śląski w Katowicach [wiola.friedrich@gmail.com]

Polska adaptacja kwestionariusza SSICR do pomiaru poczucia stygmatyzacji osadzonych

Abstrakt: Niniejsze badania prezentują polską wersję kwestionariusza Poczucia Stygmatyzacji (Self-stigma of Individuals with Criminal Records – SSICR) do pomiaru poczucia stygmatyzacji osadzonych. Procedura adaptacyjna została przeprowadzona zgodnie ze standardami sprawdzania równoważności testów na grupie 186 osób w wieku od 19 do 84 lat ($M = 36,4$; $SD = 11,7$). Rzetelność oszacowano na podstawie wskaźników α Cronbacha, trafność czynnikowa została zweryfikowana na podstawie konfirmacyjnej analizy czynnikowej. Zbadano również trafność narzędzia. Otrzymane wyniki pozwalają twierdzić, że SSICR jest narzędziem o akceptowalnych właściwościach psychometrycznych.

Słowa kluczowe: stygmatyzacja, osadzeni, kwestionariusz, przestępcy, adaptacja.

Wprowadzenie

Teoria naznaczenia społecznego, stygmatyzacji czy też etykietowania jest jedną ze starszych, której prekursorami byli Tannenbaum (Kojder 1980) oraz Lemert i Becker (Krajewski 1983). Podkreśla ona rolę społecznego reagowania na zachowanie przestępcze oraz sam proces wchodzenia w rolę dewianta. U podstaw tej teorii leży założenie o interioryzacji wymogów, które są związane z pełnioną rolą. Więźniowie i osoby opuszczające zakłady karne bardzo często wykluczane są z własnego życia, ale także z całego społeczeństwa, które nie akceptuje przestępców. Stygmatyzacja to jedno z czterech następstw izolacji więziennej, obok: standaryzacji, degradacji i depersonalizacji. Badania opinii publicznej wykazały, że

połowa osób zgadza się z negatywnymi stereotypami dotyczącymi byłych więźniów (Hirschfield, Piquero 2010), a także popiera stosowane wobec nich sankcje (Dhami, Cruise 2013). Oprócz tego, że przestępcy doświadczają następstw kary orzeczonej przez sąd, dodatkowo muszą sobie radzić z wykluczeniem społecznym. Pracodawcy rządziej zatrudniają osoby z kryminalną przeszłością (Pager 2003; Nilsson 2003). Byli więźniowie często mają ograniczony dostęp do opieki zdrowotnej, socjalnej (Agnew 1992). Prócz żalu spowodowanego np. utratą pracy izolacja społeczna może być podłożem i źródłem zaburzeń adaptacyjnych. Trudności są spowodowane ograniczeniem liczby i różnorodności bodźców sensorycznych, minimalizacją bezpośrednich kontaktów międzyludzkich, zmniejszeniem przestrzeni życiowej, deprywacją potrzeb, obawą o los najbliższych, poczuciem utraty więzi z rodziną, świadomością wyrządzonej komuś krzywdy. Więźniowi może towarzyszyć gwałtowny wzrost negatywnych stanów psychicznych: złe samopoczucie, impulsywność, napięcie psychiczne, lęk, przygnębienie (Ciosek 1993). Zjawisko to jest często silnym predyktorem słabego funkcjonowania (Livingston, Boyd 2010). Zdarza się, iż przestępca, szczególnie wielokrotny recydywista, nabywa różnych właściwości w toku utwierdzania się w nim roli dewianta. Mimo, że społeczeństwo nie zna dokładnie charakterystyki konkretnego przestępcy, to kierując się obrazem stereotypowej roli przestępcy znanym z mediów generalizuje te cechy również na zindywidualizowaną jednostkę. Innych powodów negatywnej reakcji otoczenia można szukać w zmianie tożsamości dewianta, zmianie stosunku środowiska wobec osoby naznaczonej, w wyniku czego dewiant internalizuje wzory zachowań, które są mu przypisywane (Kojder 1980). Problemy te skłoniły badaczy (Moore, Tangney, Stuewig 2016) do stworzenia narzędzia, które umożliwi identyfikację poczucia naznaczenia społecznego wśród osadzonych oraz pozwoli określić jaki rodzaj stygmatyzacji dominuje u osadzonych: czy funkcjonuje tylko w obszarze postrzegania, akceptacji, czy też wartości te są przez jednostkę internalizowane. Ich wyniki pokazują znaczącą pośredniczącą drogę: od stygmatyzacji postrzeganej do stereotypowego przyswojenia i ostatecznie zinternalizowania stygmatyzowanych wartości. Zgodnie z tym stereotypy na temat przestępców kryminalnych mogą zostać włączone do koncepcji samego siebie, wywołując zjawisko znane jako samopiętnowanie (*self-stigma*). Niewiele jednak wiadomo na temat tego, jak powstaje to zjawisko, i z czym jest związane (Corrigan, Watson, Barr 2006).

W Polsce bardzo mało prac uwzględnia aspekt stygmatyzacji z perspektywy osoby osadzonej. Badania Dudek (2011) opisują funkcjonowanie opinii (studentów oraz losowo wybranych osób w wieku 30–35 lat, które miały lub nie miały kontaktu z byłym osadzonym) i stereotypów stygmatyzujących jednostki opuszczające zakłady penitencjarne. Nowacki (2015) uwzględnił rolę stygmatyzacji w formułowaniu przez skazanych oceny systemu dozoru elektronicznego. Skonstruował w tym celu własny autorski Kwestionariusz Ankiety do Badania Oceny Systemu Dozoru Elektronicznego (SDE), w którym jednym z czynników była stygmatyzacja opisująca poczucie skazanego, iż jest stygmatyzowany przez fakt obywatela ka-

ry w SDE. Mimo nieizolacyjnego charakteru środka jakim jest SDE w badaniach zaznaczyła się różnica w ocenianiu tego systemu przez osoby osadzone i nigdy niekarane (istotnie wyższe poczucie stygmatyzacji odnotowano u skazanych). W Polskiej literaturze znajdziemy prace (Kieszkowska 2018) uwzględniające poczucie odrzucenia i potępienia rodziny osadzonego, która również sama często żywi do niego urazę, a jednocześnie czuje się odrzucona i niezrozumiana przez społeczeństwo. Wpływa to na funkcjonowanie skazanego w różnych życiowych rolach społecznych (Pawełek 2009) oraz na sytuację społeczną, ekonomiczną i wewnętrzną rodzin osób pozbawionych wolności (Pawełek 2008). Autorzy (Mrózek 2014) koncentrują się na trudnościach i przeciwnościach, z którymi zmagają się osadzeni w prawdziwym życiu oraz wskazują na potrzebę reform, które powinny nastąpić nie tylko w strukturach państwa, ale przede wszystkim w sposobie myślenia społeczeństwa.

Wątek postrzegania wpływu stygmatyzacji na samego osadzonego jest traktowany marginalnie również w badaniach zagranicznych, w których jednak zdecydowanie bardziej wybrzmiewa problematyka postrzegania i internalizowania stygmatyzowanych treści. Wyniki pokazały (Moore, Stuewig, Tangney 2014), że odczuwany poziom stygmatyzacji wiąże się z gorszym przystosowaniem społecznym po opuszczeniu zakładu karnego. Można również wyróżnić pewne czynniki ryzyka i czynniki chroniące w całym procesie autostygmatyzacji (Moore i in. 2018). Z kolei Cherney i Fitzgerald (2018) badali zakres strategii radzenia sobie ze stygmatyzacją w kontekście pozycji na rynku pracy oraz wskazali, iż osadzeni spodziewają się traktowania przez potencjalnego pracodawcę przez pryzmat etykiety dewianta.

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania teoretyczne, prezentowane w niniejszym artykule narzędzie oparte jest na teoretycznym modelu autostygmatyzacji, na którą składa się stygmatyzacja postrzegana (*perceived stigma*), prowadząca do poczucia zgodności własnego zachowanie ze stereotypami (*stereotype agreement*), a ostatecznie do zinternalizowania poglądów obecnych w stereotypach (*internalized stigma*).

Cel badania

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja wyników prac adaptacyjnych nad kwestionariuszem służącym do badania poczucia stygmatyzacji osadzonych. W literaturze można znaleźć kilka narzędzi służących do jego oceny, jednak są to najczęściej wersje anglojęzyczne (np. Perceived Stigmatization Questionnaire – PSQ; Lawrence i in. 2006) lub dedykowane innym, stygmatyzowanym grupom społecznym (np. osobom chorym psychicznie, uzależnionym, jękającym się itp.; Corrigan i in. 2006). Brak w Polsce narzędzia tego typu zdecydował o podjęciu prac nad polską adaptacją SSICR, którego autorami są Moore, Tangney i Stuewig (2016).

Materiały i metody

Osoby badane i procedura

Wielkość próby ustalono metodą doboru losowego, korzystając z kalkulatora wielkości próby, dostępnego w internecie, biorąc pod uwagę: wielkość populacji osadzonych mężczyzn w roku rozpoczęcia badań, czyli w 2019 roku ($n = 71362$; MS CZSW, 2020), wielkość frakcji (frakcja = 0,5), poziom ufności ($p = 95\%$) oraz maksymalny błąd oszacowania (8%). W wyniku tych analiz wielkość próby dla populacji skończonej wyniosła nie mniej niż 150 osób (przedział ufności od 42% do 58%).

W badaniu przeprowadzonym od listopada 2019 roku do sierpnia 2020 roku wzięło udział 186 mężczyzn w wieku od 19 do 84 lat ($M = 36,4$; $SD = 11,7$) pierwszy raz karanych (47%) i recydywistów penitencjarnych (53%) skazanych na karę pozbawienia wolności w pięciu polskich jednostkach penitencjarnych (areszty śledcze w Katowicach, Sosnowcu, Mysłowicach, zakłady karne w Raciborzu oraz w Wojkowicach) za różnego rodzaju przestępstwa, głównie przeciwko mieniu (ponad 50%). Badane osoby reprezentowały różne poziomy wykształcenia i deklarowały swój stan cywilny jako kawaler (40%), żonaty (23%), związki nieformalne (20%), wdowiec (3%) oraz rozwiedziony (14%). Większość osadzonych była aktywna zawodowo (81%). Badanie zostało przeprowadzone osobiście przez autorkę i było anonimowe, dobrowolne. Upřednio uzyskano zgodę dyrektora Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Katowicach. Nie zdecydowano się wnioskować do komisji ds. etyki badań, ponieważ podczas ich przeprowadzania nie pojawiły się wątpliwości dotyczące etycznych aspektów projektu badawczego. W badaniu brali udział dobrowolnie dorośli mężczyźni, po uzyskaniu ich zgody i po dokładnym wyjaśnieniu warunków i celu badania.

Narzędzia

Do oszacowania trafności zewnętrznej skali wykorzystano Inwentarz Depresji Becka BDI (Beck i in. 1961; polska adaptacja: Parnowski, Jernajczyk 1977), skalę samooceny SES Morrisa Rosenberga (polska adaptacja: Łaguna i in. 2008) oraz Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI (Sosnowski i in. 2011).

Objawy depresji mierzone były z wykorzystaniem Inwentarza Depresji Becka BDI (Beck i in. 1961; polska adaptacja: Parnowski, Jernajczyk 1977). Zadaniem osoby badanej jest ustosunkowanie się dwadzieścia jeden razy do jednego spośród czterech podanych stwierdzeń (np. 0 – „Jestem z siebie zadowolony”, 1 – „Nie jestem z siebie zadowolony”, 2 – „Czuję do siebie niechęć”, 3 – „Nienawidzę siebie” lub 0 – „Nie płaczę częściej niż zwykle”, 1 – „Płaczę częściej niż dawniej”,

2 – „Ciągłe chce mi się płakać”, 3 – „Chciałbym płakać, lecz nie jestem w stanie”), które najlepiej opisuje jej uczucia podczas ostatnich siedmiu dni (punktacja od 0 do 3 punktów). Im wyższa suma uzyskanych w całej skali punktów, tym większe nasilenie depresji. Rzetelność skali w przeprowadzonym badaniu wyniosła $\alpha = 0,864$.

Samoocena mierzona była z wykorzystaniem Skali samooceny SES Morrisa Rosenberga (polska adaptacja: Łaguna i in. 2008). Prezentowana skala jest metodą pomiaru globalnej samooceny. Skala składa się z dziesięciu twierdzeń, do których osoba badana ustosunkowuje się na skali od 1 do 4 (1 – „zdecydowanie zgadzam się”; 2 – „zgadzam się”; 3 – „nie zgadzam się”; 4 – „zdecydowanie się nie zgadzam”). Im wyższa suma uzyskanych w całej skali punktów, tym wyższa samoocena. Rzetelność skali w przeprowadzonym badaniu wyniosła $\alpha = 0,789$.

Do zbadania poczucia *łęku* wykorzystano Inwentarz Stanu i Cechy Łęku STAI (polska adaptacja: Sosnowski i in. 2011). Kwestionariusz składa się z dwóch podskal (każda składa się z dwudziestu pozycji), z których jedna (X-1) służy do pomiaru łęku-stanu, a druga (X-2) łęku-cechy, na które badany odpowiada wybierając jedną z czterech skategoryzowanych odpowiedzi (1 – „prawie nigdy”; 2 – „czasem”; 3 – „często”; 4 – „prawie zawsze”). Rzetelność skali w przeprowadzonym badaniu wyniosła dla STAI X-1 $\alpha = 0,922$ i STAI X-2 $\alpha = 0,895$.

Metody analizy statystycznej

Aby oszacować parametry dopasowania modelu do danych, przeprowadzono confirmacyjną analizę czynnikową (*confirmatory factor analysis* – CFA) z wykorzystaniem programu IBM SPSS Amos. Spójność wewnętrzną oszacowano za pomocą współczynnika α Cronbacha. W celu oceny trafności teoretycznej posłużono się współczynnikiem korelacji Pearsona. Powyższe analizy przeprowadzono przy użyciu programu IBM SPSS Statistics.

Polska adaptacja metody

Opis oryginalnej skali

Oryginalna wersja Self-stigma of Individuals with Criminal Records (SSICR) jest jedyną skalą przeznaczoną do badania poczucia stygmatyzacji wśród osadzonych (Moore i in. 2016). Narzędzie jest proste w użyciu – badanie zajmuje tylko kilka minut i zbudowane jest z 27 itemów. Osoba badana jest proszona o wskazanie, w jakim stopniu zgadza się z każdym z twierdzeń. Odpowiedzi udziela się na skali czterostopniowej. Kwestionariusz mierzy trzy wymiary poczucia stygmatyzacji: — odczuwany poziom stygmatyzacji (*perceived stigma*) – SSICR-PS ($\alpha = 0,92$); — zgodność odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami (*stereotype agreement*) – SSICR-SA ($\alpha = 0,84$), oraz — stopnia zinternalizowana stygmatyzacji (*internalized stigma*) – SSICR-IS ($\alpha = 0,73$).

SSICR został zaadaptowany przez twórców (Moore i in. 2016) skali na podstawie 40-itemowego narzędzia do badania autostygmatyzacji osób chorych psychicznie (Self-stigma of Mental Illness Scale – SSMIS), które składało się z czterech skal: odczuwanego poziomu stygmatyzacji ($\alpha = 0,73-0,87$); zgodności odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami ($\alpha = 0,72-0,79$); stopnia zinternalizowana stygmatyzacji ($\alpha = 0,22-0,74$) oraz obniżenia samooceny na skutek stygmatyzowania ($\alpha = 0,76-0,82$) (Corrigan i in. 2006). Zaadaptowana skala SSMIS na potrzeby badania osób osadzonych została skrócona o podskale czwartą – obniżenia samooceny. Ponadto autorzy (Moore i in. 2016) usunęli z każdej podskali po jednym itemie:

- w pierwszej SSICR-PS item 5: „Społeczeństwo sądzi, że większość osób z kryminalną przeszłością”;
- w drugiej SSICR-SA item 5: „Sądzę, że większość osób z kryminalną przeszłością jest sama winna swoich problemów”;
- w trzeciej SSICR-IS item 8: „Z uwagi na to, że mam kryminalną przeszłość jestem winny/a swoich problemów”;

uzasadniając to faktem zwiększonej wewnętrznej spójności skali po usunięciu pozycji.

Adaptacja polskiej wersji

Prace nad adaptacją skali do warunków polskich rozpoczęto w 2018 roku, po uprzednim uzyskaniu zgody autorów kwestionariusza. Proces adaptacji przebiegał w kilku etapach – w procesie tłumaczenia i adaptacji polskiej wersji bazowano na zasadach translacji testów psychologicznych (Drwal 1995), tak, by stworzyć wersję, która najlepiej oddawałaby sens i treść oryginalnej wersji (tab. 1). Niezależni tłumacze dokonali przekładu skali na język polski, następnie uzgodniono wersję wspólną, by w kolejnym etapie wykonać tłumaczenie odwrotne (*back translation*). Obie wersje porównano w celu sprawdzenia trafności tłumaczenia (Hornowska, Pałuchowski 2004). Tak uzyskany materiał został poddany badaniom walidacyjnym, które posłużyły później do analizy rzetelności i trafności. Na podstawie dotychczasowych badań (Moore i in. 2016) postawiono hipotezę o trójczynnikowej strukturze skali. Inwentarz SSICR w polskiej adaptacji zawiera trzy skale, z których każda złożona jest z 10 stwierdzeń. Pierwsza odnosi się do odczuwanego poziomu stygmatyzacji (np. „Moim zdaniem społeczeństwo sądzi, że większości osób z kryminalną przeszłością nie można ufać”), druga – do zgodności odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami (np. „Moim zdaniem większości osób z kryminalną przeszłością nie można ufać”), trzecia – do stopnia zinternalizowana stygmatyzacji (np. „Z uwagi na to, że mam kryminalną przeszłość nie można mi ufać”). W kwestionariuszu posłużono się identyczną jak w oryginale oceną na 4-stopniowej skali typu Likerta (1 = Całkowita nieprawda; 2 = Trochę prawda; 3 = Głównie prawda; 4 = Całkowita prawda), prosząc, by osoba badana ustosunkowała się do twierdzeń dotyczących postrzegania kryminalnej przeszłości przez

społeczeństwo lub samą osobę badaną. Instrukcja pozostała niezmodyfikowana i brzmi w podskali pierwszej: „Istnieją spore różnice postrzegania kryminalnej przyszłości. Chcielibyśmy wiedzieć, jaka jest Pana/Pani opinia na temat tego, jak większość społeczeństwa (większość ludzi) postrzega tę kwestię. Proszę odpowiedzieć na następujące pytania przy pomocy 4-punktowej skali opisanej poniżej”; drugiej i trzeciej: „Następujące pytania dotyczą tego, co *Pan/Pani* myśli. Proszę odpowiedzieć na pytania w niniejszej 4-punktowej skali”.

Wyniki są obliczane oddzielnie dla każdej z trzech skal na podstawie średniej wszystkich elementów z każdej skali:

- odczuwany poziom stygmatyzacji (SSICR-PS) to skala odzwierciedlająca zapoczątkowanie procesu stygmatyzacji poprzez dostrzeganie, że inni przypisują niepożądane cechy osadzonym, co stanowi odzwierciedlenie uformowanych wcześniej stereotypów na temat tej etykietowanej grupy społecznej;
- zgodność odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami (SSICR-SA): postrzegana stygmatyzacja ma szczególne znaczenie dla kreowania struktury ja i prowadzić może do sytuacji, w której osadzony będzie zgadzał się z posłyszonymi stereotypami odnoszącymi się do grupy społecznej, do której przynależy;
- stopnia zinternalizowana stygmatyzacji (SSICR-IS); powyższe doprowadzić może do internalizacji negatywnych stereotypów dotyczących własnej osoby i powodować, że osadzeni będą stosować wobec samych siebie postawę stygmatyzującą.

W każdej ze skal uzyskać można wynik mieszczący się w przedziale od 10 do 40 punktów.

Tabela 1. Treść pozycji treściowych w wersji oryginalnej i polskiej

Wersja polska	Wersja angielska
Skala 1	
Moim zdaniem społeczeństwo sądzi, że...	I think the public believes....
1. _____ większości osób z kryminalną przeszłością nie można ufać.	1. _____ most people with a criminal record cannot be trusted.
2. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest odrażająca.	2. _____ most people with a criminal record are disgusting.
3. _____ większość osób z kryminalną przeszłością nie jest w stanie zdobyć bądź utrzymać stałej pracy.	3. _____ most people with a criminal record are unwilling to get or keep a regular job.
4. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest brudna i nieuczczona.	4. _____ most people with a criminal record are dirty and unkempt.
5. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest sama winna swoich problemów.	5. _____ most people with a criminal record are to blame for their problems.
6. _____ większość osób z kryminalną przeszłością ma iloraz inteligencji poniżej średniej.	6. _____ most people with a criminal record are below average in intelligence.

Wersja polska	Wersja angielska
7. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest nieprzewidywalna.	7. _____ most people with a criminal record are unpredictable.
8. _____ większość osób z kryminalną przeszłością nie może powrócić do życia bez przestępstw.	8. _____ most people with a criminal record cannot be rehabilitated.
9. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest niebezpieczna.	9. _____ most people with a criminal record are dangerous.
10. _____ większość osób z kryminalną przeszłością to źli ludzie.	10. _____ most people with a criminal record are bad people.
Skala 2	
Moim zdaniem...	I think...
1. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest sama winna swoich problemów.	1. _____ most people with a criminal record are to blame for their problems.
2. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest nieprzewidywalna.	2. _____ most people with a criminal record are unpredictable.
3. _____ większość osób z kryminalną przeszłością ma iloraz inteligencji poniżej średniej.	3. _____ most people with a criminal record are below average in intelligence.
4. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest brudna i nieuczczona.	4. _____ most people with a criminal record are dirty and unkempt.
5. _____ większości osób z kryminalną przeszłością nie można ufać.	5. _____ most people with a criminal record cannot be trusted.
6. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest niebezpieczna.	6. _____ most people with a criminal record are dangerous.
7. _____ większość osób z kryminalną przeszłością jest odrażająca.	7. _____ most people with a criminal record are disgusting.
8. _____ większość osób z kryminalną przeszłością to źli ludzie.	8. _____ most people with a criminal record are bad people.
9. _____ większość osób z kryminalną przeszłością nie jest w stanie zdobyć bądź utrzymać stałej pracy.	9. _____ most people with a criminal record are unwilling to get or keep a regular job.
10. _____ większość osób z kryminalną przeszłością nie może powrócić do życia bez przestępstw.	10. _____ most people with a criminal record cannot be rehabilitated.
Skala 3	
Z uwagi na to, że mam kryminalną przeszłość...	Because I have a criminal record...
1. _____ nie można mi ufać.	1. _____ I cannot be trusted.
2. _____ jestem złym człowiekiem.	2. _____ I am a bad person.
3. _____ jestem brudny/a i nieuczczony/a.	3. _____ I am dirty and unkempt.
4. _____ nie jestem zdolny/a zdobyć bądź utrzymać stałej pracy.	4. _____ I am unwilling to get or keep a regular job.

Wersja polska	Wersja angielska
5. _____ nie mogę powrócić do życia bez przestępstw.	5. _____ I cannot be rehabilitated.
6. _____ mam iloraz inteligencji poniżej średniej.	6. _____ I am below average in intelligence.
7. _____ jestem odrażający/a.	7. _____ I am disgusting.
8. _____ jestem winien/winna swoich problemów.	8. _____ I am to blame for my problems.
9. _____ jestem niebezpieczny/a.	9. _____ I am dangerous.
10. _____ jestem nieprzewidywalny/a.	10. _____ I am unpredictable.

Wyniki

Sprawdzając właściwości psychometryczne polskiej adaptacji oceniono najpierw dopasowanie uzyskanych danych empirycznych do oryginalnego trójczynnikowego modelu teoretycznego, stosując confirmacyjną analizę czynnikową CFA. W dalszej kolejności oszacowano rzetelność testu i jego moc dyskryminacyjną. Na końcu oceniono trafność zewnętrzną narzędzia.

Trafność czynnikowa

W celu ustalenia wewnętrznej struktury polskiej wersji Skali SCICR przeprowadzono confirmacyjną analizę czynnikową. W analizie zweryfikowano dopasowanie do danych pięciu modeli: 2-czynnikowego oraz 3-czynnikowego w dwóch wariantach – kiedy zmienne latentne były skorelowane lub nie. W jednym wariancie przeprowadzono analizy po usunięciu trzech pozycji, których ładunki czynnikowe były mniejsze niż 0,4 (dwie pozycje były przy tym również nieistotne statystycznie). Uzasadnione było to faktem, iż autorzy (Moore i in. 2016) usunęli z każdej podskali po jednym itemie, tłumacząc to faktem zwiększonej wewnętrznej spójności skali po usunięciu pozycji. Uzasadnieniem dla testowania modelu dwuczynnikowego były najniższe wartości, w pozostałych analizach dla trzeciej podskali, a więc trzeciego wymiaru poczucia stygmatyzacji. Wyniki tej analizy przedstawiają tabele 2 i 3.

Tabela 2. Wyniki confirmacyjnej analizy czynnikowej przeprowadzonej na polskiej wersji. Podsumowania dla modeli

Model		χ^2 (df)	χ^2 /df	CFI	RMSEA(90% CI)	PRA-TIO	CMIN/DF
1	2-czynnikowy z korelacjami	786,020 (169) **	4,65	0,707	0,141 (0,131–0,151)	0,805	4,651
2	2-czynnikowy bez korelacji	873,651 (170)**	5,14	0,666	0,15 (0,14–0,16)	0,81	5,139
3	3-czynnikowy z korelacjami	1404,640 (404) **	3,48	0,632	0,116 (0,109–0,123)	0,869	3,477
4	3-czynnikowy bez korelacji	1469,841 (405) **	3,63	0,609	0,12 (0,113–0,126)	0,871	3,629
5	3-czynnikowy z korelacjami po usunięciu 3 pozycji	1147,367 (321) **	3,57	0,676	0,118 (0,111–0,126)	0,849	3,574

Jak wynika z tabeli 2, modele są dopasowane podobnie, jednakże należy stwierdzić, że model 4 charakteryzuje się nieco lepszym dopasowaniem niż pozostałe. Poza tym odzwierciedla oryginalną strukturę skali, z 10 itemami dla każdej podskali. Dalsze analizy wykonano na modelu trzyczynnikowym, również z powodu wartości RMSEA, która jest najbliższa wartości dopuszczalnej, czyli 0,1. Sugerowano się indeksem RMSEA, ponieważ ma wbudowaną korektę na złożoność modelu i dlatego na etapie selekcji właściwego spośród czterech pozostałych wersji alternatywnych jego wartość okazała się kryterium rozstrzygającym. Mimo, że na podstawie samego wskaźnika RMSEA moglibyśmy założyć, iż postulowany model SEM zupełnie odbiega od postulowanych założeń teoretycznych, to na korzyść modelu 4 przemawiają dodatkowo estymowane wartości parametrów, które uzyskały na wszystkich ścieżkach w modelu wysoki poziom istotności. Postulowany model nie jest wprawdzie najlepszy, ale też nie jest najgorszy.

Tabela 3. Wartości ładunków czynnikowych twierdzeń polskiej wersji, uzyskane za pomocą confirmacyjnej analizy czynnikowej

SSICR-PS	ładunki czynnikowe	SSICR-AS	ładunki czynnikowe	SSICR-IS	ładunki czynnikowe
1	0,564**	1	0,544**	1	0,478**
2	0,673**	2	0,691**	2	0,464**
3	0,709**	3	0,723**	3	0,627**
4	0,611**	4	0,672**	4	0,379**
5	0,499**	5	0,479**	5	0,56**

SSICR-PS	ładunki czynnikowe	SSICR-AS	ładunki czynnikowe	SSICR-IS	ładunki czynnikowe
6	0,699**	6	0,735**	6	0,246*
7	0,67**	7	0,563**	7	0,467**
8	0,782**	8	0,721**	8	0,306*
9	0,825**	9	0,738**	9	0,655**
10	0,808**	10	0,779**	10	0,737**

* p dla SSICR-IS 6 = 0,007; p dla SSICR-IS 8 = 0,001; ** istotność statystyczna na poziomie 0.01.

Oszacowanie dopasowania oparto na wskaźnikach średniokwadratowego błędu aproksymacji lub pierwiastka kwadratu tego błędu (RMSEA), porównawczego indeksu zgodności lub indeksu względnego dopasowania (CFI), wartości funkcji rozbieżności FIMIN x (wielkość próby N-1) dzielona przez ilość stopni swobody (CIMIN/df) oraz miary skorygowane o współczynnik złożoności (PRATIO).

Wartość χ^2/df , czyli stosunek χ^2 do stopni swobody mieści się w przedziale od 2 do 3 ($\chi^2/df = 3,49$), co świadczy może nie o zadowalającym, ale akceptowalnym dopasowaniu modelu. Miary skorygowane o współczynnik złożoności PRATIO sięgają 0,85, co pozwala stwierdzić, że model jest dobry. Prostą korektą na złożoność modelu jest podzielenie CIMIN przez liczbę stopni swobody. Niektórzy badacze zalecają, by odrzucić modele, w których ten stosunek przekracza 2 (przy mniej restrykcyjnych założeniach 5 lub nawet 10). Wartość CIMIN/df wynosi 3,5, mieszcząc się przy tym w założeniu, iż granica tego stosunku nie powinna przekraczać 5. Miary te w polskiej próbie wskazują zatem na akceptowalny stopień dopasowania. Co prawda wartość RMSEA jest wyższa od wartości dopuszczalnej (0,1), i nie mieści się w przedziale akceptowalnego lub zadowalającego dopasowania (CFI), to jednak pozostałe wskaźniki wskazują na możliwy do przyjęcia przedział dopasowania.

Tabela 3 ukazuje ładunki czynnikowe dla każdej pozycji. Wszystkie współczynniki okazały się statystycznie bardzo istotne na poziomie $p < 0,001$, poza dwoma (p dla SSICR36 = 0,007; p dla SSICR38 = 0,001). Pozycje te przyjmują wartości bardzo bliskie istotności statystycznej, a ponieważ ich usunięcie nie poprawiło wartości miar dopasowania modelu, zdecydowano o pozostawieniu ich, zachowując tym samym oryginalny charakter narzędzia.

Podsumowując, przy wartościach pozostałych wskaźników można z dużą rezerwą przyjąć model zaproponowany przez twórców kwestionariusza. Biorąc również pod uwagę podstawy teoretyczne i założenia autorów, fakt, iż kwestionariusz uzyskał strukturę trzyczynnikową (w wersji oryginalnej), postanowiono taką strukturę kwestionariusza weryfikować i taką strukturę w polskiej wersji utrzymać.

Rzetelność pomiaru

Analiza rzetelności została oszacowana na podstawie zgodności wewnętrznej metodą α Cronbacha. Statystyka ta została policzona oddzielnie dla trzech wyodrębnionych podskal. Wskaźniki α Cronbacha dla trzech skal wchodzących w skład kwestionariusza SSICR zostały przedstawione w tabeli 4. Zawierają się one w przedziale od 0,87 do 0,93. Rzetelność pomiaru można zatem ocenić jako bardzo wysoką – wartości statystyk α są satysfakcjonujące. Współczynnik α Cronbacha dla skali pierwszej w wersji polskiej (0,91) był zbliżony do wersji oryginalnej (0,92). Pozostałe współczynniki α Cronbacha odnoszące się do pozostałych skal w wersji polskiej były wyższe (0,93 i 0,87) niż te w wersji pierwotnej (0,84 i 0,73). Współczynniki α Cronbacha wyliczone w badanej próbie świadczą o wysokim poziomie rzetelności skal kwestionariusza. Relatywnie niższa rzetelność charakteryzuje skalę stopnia zinternalizowana stygmatyzacji. Oszacowanie rzetelności skali oparto tylko na wyliczeniu współczynników α Cronbacha, czyli wskaźników spójności wewnętrznej. W niniejszych badaniach nie zbadano korelacji między wynikami dwóch pomiarów otrzymanych przez zastosowanie metody test–retest w odstępie czasu z uwagi na specyfikę grupy osadzonych. Dotarcie do grupy po okresie czasu, byłoby utrudnione z powodu ewentualnego przetransportowania skazanego do innej jednostki penitencjarnej.

Tabela 4. Statystyki opisowe, rzetelność skal oraz interkorelacje między skalami kwestionariusza SSICR w całej grupie badanej (n = 186)

	alfa	SSICR-PS	SSICR-SA	SSICR-IS	SSICR_ogólny
M	-	19,2	16,18	12,14	47,37
SD	-	7,04	7,21	4,71	14,93
SSICR-PS	0,91		,576**	,254**	0,821**
SSICR-SA	0,93	,576**		,404**	0,872**
SSICR-IS	0,87	,254**	,404**		0,628**
SSICR_ogólny	0,93	-	-	-	-

** Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

Moc dyskryminacyjna

Moc dyskryminacyjna pozycji testowej informuje o stopniu, w jakim różnicuje ona badaną populację pod względem mierzonej cechy. Wyraża się ona współczynnikiem korelacji poszczególnych pozycji testowych z wynikiem podskali testu oraz wynikiem ogólnym testu. Wszystkie uzyskane korelacje były istotne statystycznie ($p < 0,01$). Najwyższe współczynniki korelacji poszczególnych pozycji testu z pod-

skalą właściwe były dla skali pierwszej (tylko dwie pozycje o wartości nieznacznie poniżej 0,7) i drugiej (0,619 do 0,73). Skala trzecia charakteryzuje się najniższymi właściwościami (0,321 do 0,498). Analiza interkorelacji między poszczególnymi pozycjami testu a całym kwestionariuszem jest satysfakcjonująca (0,527 do 0,841). Szczegółowe zestawienie przedstawia tabela 4. Wskazuje to na dobrą moc dyskryminacyjną testu (pewne wątpliwości wzbudza trzecia podskala narzędzia).

Tabela 5. Moc dyskryminacyjna na podstawie analizy interkorelacji skal – średnie interkorelacje itemów, wartości zgodności wewnętrznej po usunięciu pozycji

Item	Interkorelacja ze podskalą	Interkorelacja z wynikiem ogólnym	α Cronbacha po usunięciu pozycji dla wyniku ogólnego	α Cronbacha po usunięciu pozycji dla poszczególnej skali
1	0,513**	0,673**	0,930	0,905
2	0,748**	0,626**	0,929	0,900
3	0,773**	0,576**	0,930	0,898
4	0,662**	0,527**	0,930	0,905
5	0,658**	0,573**	0,930	0,908
6	0,75**	0,553**	0,930	0,899
7	0,723**	0,63**	0,929	0,902
8	0,806**	0,652**	0,929	0,895
9	0,842**	0,699**	0,928	0,893
10	0,809**	0,734**	0,927	0,895
11	0,672**	0,755**	0,928	0,924
12	0,677*	0,785**	0,928	0,922
13	0,727**	0,832**	0,927	0,920
14	0,658**	0,784**	0,929	0,923
15	0,619**	0,731**	0,929	0,929
16	0,730**	0,828**	0,927	0,920
17	0,623**	0,691**	0,929	0,929
18	0,722**	0,812**	0,928	0,921
19	0,715**	0,841**	0,928	0,919
20	0,711**	0,839**	0,928	0,919
21	0,466**	0,694**	0,931	0,857
22	0,489**	0,738**	0,931	0,854
23	0,437**	0,732**	0,931	0,856
24	0,321**	0,647**	0,932	0,863
25	0,453**	0,707**	0,931	0,856

Item	Interkorelacja ze podskalą	Interkorelacja z wynikiem ogólnym	α Cronbacha po usunięciu pozycji dla wyniku ogólnego	α Cronbacha po usunięciu pozycji dla poszczególnej skali
26	0,407**	0,621**	0,931	0,863
27	0,444**	0,692**	0,931	0,859
28	0,482**	0,693**	0,932	0,879
29	0,443**	0,732**	0,931	0,854
30	0,463**	0,788**	0,931	0,848

** Korelacja istotna na poziomie 0,01.

Analiza trafności wewnętrznej i zewnętrznej

Przeprowadzona analiza interkorelacji poszczególnych podskal ze sobą, a także każdej z podskal z wynikiem ogólnym została przedstawiona w tabeli 4. Wszystkie iakale korelują dodatnio wysoko i bardzo wysoko z wynikiem ogólnym (0,628 do 0,872). Natomiast korelacje między podskalami również są dodatnie, jednak można uznać je za niskie i przeciętne (0,254 do 0,576). Najślabszą dodatnią zależność zaobserwowano pomiędzy podskalą pierwszą (postrzegany poziom stygmatyzacji) i trzecią (zinternalizowany poziom stygmatyzacji). Przeprowadzona analiza wskazuje na bliskość znaczeniową trzech konstruktów odnoszących się do poczucia stygmatyzacji.

W kolejnej analizie psychometrycznej przyjrano się trafności zewnętrznej polskiej wersji kwestionariusza. Aspekt kryterialny trafności teoretycznej określono na podstawie związków SSICR z narzędziami mierzącymi zmienne, które teoretycznie powinny korelować ze stygmatyzacją ze względu na podobieństwo treściowe lub z racji zakładanych w teorii funkcji stygmatyzacji. W celu uzyskania informacji, z jakimi innymi iarami koreluje poczucie stygmatyzacji, obliczono współczynnik korelacji r Pearsona pomiędzy wynikami uzyskanymi w kwestionariuszu SSICR a:

1. kwestionariuszem SES mierzącym samoocenę;
2. kwestionariuszem STAI mierzącym lęk jako cechę i stan, oraz
3. skalą depresji Becka mierzącą objawy depresji.

Wybrano powyższe kwestionariusze, gdyż wcześniej wykazano związki oryginalnej wersji narzędzia z tymi obszarami funkcjonowania człowieka. Zgodnie z oczekiwaniami wyniki wskazują (tab. 6), że wszystkie skale kwestionariusza poczucia stygmatyzacji są związane pozytywnie z objawami depresji i objawami lęku oraz negatywnie z samooceną. Natomiast specyficzne dla każdej ze skal korelacje pokrywały się z zakładanymi kierunkami relacji i obejmowały:

- pozytywny związek odczuwanego poziomu stygmatyzacji, zgodności odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami oraz stopnia zinternalizowania stygmatyzacji i objawami depresji;

- pozytywny związek odczuwanego poziomu stygmatyzacji, zgodności odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami oraz stopnia zinternalizowania stygmatyzacji i objawami lęku jako stanu i jako cechy;
- negatywny związek odczuwanego poziomu stygmatyzacji, zgodności odczuwanego poziomu autostygmatyzacji ze stereotypami oraz stopnia zinternalizowania stygmatyzacji i samooceny.

Spośród powyższych związków tylko jeden okazał się istotny statystycznie – negatywny związek stopnia zinternalizowania stygmatyzacji i samooceny, który był zgodny z oczekiwaniami i pozwala potwierdzić trafność narzędzia.

Tabela 6. Wartości współczynników korelacji między wymiarami poczucia stygmatyzacji a samooceną, depresją i lękiem

	M	SD	Skale SSICR			
			SSICR_ogólny	SSICR-PS	SSICR-SA	SSICR-IS
SES	29,6	4,88	-0,122	-0,058	-0,27	-0,263**
BECK	14,76	10,07	0,101	0,096	0,113	0,113
LĘK_CECHA	43,39	10,83	0,06	0,085	0,089	0,063
LĘK_STAN	44,41	11,57	0,071	0,085	-0,032	0,072

** Korelacja istotna na poziomie 0,01.

Podsumowanie

Koncepcja autostygmatyzacji oparta na teoretycznym modelu autorstwa Corrigan, Watsona i Barra (2006) zakłada, że jest to proces, na który składa się stygmatyzacja postrzegana (*perceived stigma*), prowadząca do poczucia zgodności własnego zachowanie ze stereotypami (*stereotype agreement*), a ostatecznie do zinternalizowania poglądów obecnych w stereotypach (*internalized stigma*). Model ten stanowi podstawę wielu współczesnych badań nad autostygmatyzacją innych narażonych na wykluczenie grup społecznych. W ramach tych badań dla scharakteryzowania stygmatyzacji stosuje się opracowaną przez Moore, Tangney i Stuewig (2016) Skalę Self-stigma of Individuals with Criminal Records (SSICR).

Przedstawione tu wyniki badań stanowią wstępną charakterystykę psychometryczną polskiej wersji Skali Poczucia Stygmatyzacji i wskazują, że może ona zostać uznana za rzetelne narzędzie pomiaru trzech aspektów stygmatyzacji. Zastosowanie skali to głównie badania naukowe, zmierzające w kierunku sprawdzenia, jak ludzie otrzymujący piętnującą etykietę „przestępcy” postrzegają ten stereotyp, czy się z nim zgadzają oraz czy wierzą, że w rzeczywistości posiadają przypisywane im negatywne cechy. Ta krótka i prosta w zastosowaniu metoda ułatwia prowadzenie dalszych badań nad tym konstruktem.

Zaprezentowane badania mają jednak swoje ograniczenia, których eliminacja może stanowić przedmiot przyszłych badań i analiz. Po pierwsze, warto byłoby dokonać empirycznej weryfikacji struktury skali w różnych grupach wiekowych, z podziałem na przestępców pierwszy raz karanych i recydywistów penitencjarnych, z podziałem na różne typy przestępstw oraz również w grupie osadzonych kobiet. Po drugie, wartościowy poznawczo byłby projekt badawczy poświęcony przemianom towarzyszącym osadzonym w zakresie struktury stygmatyzacji na przestrzeni odbytych lat pozbawienia wolności. Po trzecie, interesującym przedsięwzięciem byłyby badania międzykulturowe. Po czwarte, w kolejnych badaniach należałoby uwzględnić więcej narzędzi, które pozwolą przyjrzeć się dokładniej trafności zbieżnej i różnicowej. Pewnym minusem niniejszych badań jest również mała próba badawcza, co skutkowało tym, iż wszystkie analizy przeprowadzono na jednej próbie badawczej. Ponadto niniejsze badania nie miały charakteru badań podłużnych, w związku z czym niemożliwe było uwzględnienie w analizach wartości współczynników stabilności bezwzględnej otrzymanych metodą test–retest badających stabilność czasową narzędzia.

Abstract: A Polish adaptation of Self-stigma of Individuals with Criminal Records-SSICR

Current study presents the Polish version of the Self-stigma of Individuals with Criminal Records (SSICR) and examines a theoretical model of self-stigma in which perceived stigma leads to stereotype agreement, internalized stigma, and then to anticipated stigma. The adaptation procedure was carried out in accordance with the standards for checking the equivalence of tests on a group of 186 criminal offenders aged 19 to 84 ($M = 36.4$, $SD = 11.7$). Reliability was estimated on the basis of Cronbach's α indices, factor validity was verified on the basis of confirmatory factor analysis. The validity of the tool was also tested. The obtained results allow to state that the SSICR is a tool with acceptable psychometric properties.

Key words: self-stigma, offenders, questionnaire, criminals, adaptation.

Bibliografia

- [1] Agnew R., 1992, *Foundation for a general strain theory of crime and delinquency*, „Criminology”, 30(1), 47–87.
- [2] Beck A.T., Ward C.H., Mendelson M., Mock J., Erbaugh J., 1961, *An inventory for measuring depression*, „Archives of General Psychiatry”, 4, s. 53–63.
- [3] Cherney A., Fitzgerald R., 2016, *Efforts by Offenders to Manage and Overcome Stigma: The Case of Employment*, „Current Issues in Criminal Justice”, 28, 1, s. 17–31, DOI: 10.1080/10345329.2016.12036054.
- [4] Ciosek M., 1993, *Izolacja więzienna: wybrane aspekty izolacji więziennej w percepcji więźniów i personelu*, Gdańsk.
- [5] Corrigan P.W., Watson A.C., Barr L., 2006, *The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy*, „Journal of Social and Clinical Psychology”, 25, 875–884; <http://dx.doi.org/10.1521/jscp.2006.25.8.875>.

- [6] Dhami M., Cruise P.A., 2013, *Prisoner disenfranchisement: Prisoner and public views of an invisible punishment*, „Analyses of Social Issues and Public Policy”, 13, 211–227; <http://dx.doi.org/10.1111/asap.12007>.
- [7] Drwal R., 1995, *Adaptacja kwestionariuszy osobowości: wybrane zagadnienia i techniki*, PWN, Warszawa.
- [8] Dudek J., 2011, Funkcjonowanie opinii i stereotypów stygmatyzujących jednostki opuszczające zakłady penitencjarnie, praca magisterska napisana na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- [9] Hirschfield P.J., Piquero A.R., 2010, *Normalization and legitimation: Modeling stigmatizing attitudes toward ex-offenders*, „Criminology: An Interdisciplinary Journal”, 48, 27–55; <http://dx.doi.org/10.1111/j.1745-9125.2010.00179.x>.
- [10] Hornowska E., Paluchowski W., 2004, *Kulturowa adaptacja testów psychologicznych*, [w:] *Metodologia badań psychologicznych*, red. J. Brzeziński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 151–191.
- [11] Moore K.E., Stuewig J.B., Tangney J.P., 2014, *The Effect of Stigma on Criminal Offenders' Functioning: A Longitudinal Mediation Model*, „Deviant Behavior”, 37, 2, 196–218; DOI: 10.1080/01639625.2014.1004035.
- [12] Kieszowska A., 2018, *Rodziny uwięzionych i ich miejsce w środowisku lokalnym*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A”, Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne, 1, 168–188.
- [13] Kojder A., 1980, *Co to jest teoria naznaczania społecznego?*, „Studia Socjologiczne”, 3 (78), 45–65.
- [14] Krajewski K., 1983, *Podstawowe tezy teorii naznaczania społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 45 (1), 225–245.
- [15] Lawrence J.W., Fauerbach J.A., Heinberg L.J., Doctor M., Thombs B.D., 2006, *The reliability and validity of the perceived stigmatization questionnaire (PSQ) and the social comfort questionnaire (SCQ) among an adult burn survivor sample*, „Psychological Assessment”, 18, 106–111.
- [16] Livingston J.D., Boyd J.E., 2010, *Correlates and consequences of internalized stigma for people living with mental illness: A systematic review and meta-analysis*, „Social Science & Medicine”, 71, 2150–2161, <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.09.030>.
- [17] Łąguna M., Lachowicz-Tabaczek K., Dzwonkowska I., 2008, *Samoocena i jej pomiar. Polska adaptacja skali SES M. Rosenberga*, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa.
- [18] Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej (2020), *Roczna informacja statystyczna za rok 2019*.
- [19] Moore K.E., Milam K.C., Folk J.B., Tangney J.P., 2018, *Self-stigma among criminal offenders: Risk and protective factors*, „Stigma and Health”, 3(3), 241–252.
- [20] Moore K.E., Tangney J.P., Stuewig J.B., 2016, *The Self-Stigma Process in Criminal Offenders*, „Stigma and Health”, advance online publication, <http://dx.doi.org/10.1037/sah0000024>.
- [21] Mrózek Ł., 2014, *Zjawisko wykluczenia społecznego więźniów i osób opuszczających ośrodki penitencjarnie. Analiza problemu i możliwości przeciwdziałania zjawisku*, „Studia Socialia Cracoviensia”, 6, 2(11).
- [22] Nilsson A., 2003, *Living Conditions, Social Exclusion and Recidivism Among Prison Inmates*, „Journal of Scandinavian Studies in Criminology & Crime Prevention”, 4(1), 57–83.

- [23] Nowacki Z., 2015, *System dozoru elektronicznego w ocenie osadzonych w zakładach karnych*, „Resocjalizacja Polska”, 2, 229–244.
- [24] Pager D., 2003, *The mark of a criminal rekord*, „American Journal of Sociology”, 108, 937–975, <http://dx.doi.org/10.1086/374403>.
- [25] Parnowski T., Jernajczyk W., 1977, *Inwentarz Depresji Becka w ocenie nastroju osób zdrowych i chorych na choroby afektywne*, „Psychiatria Polska”, 11, 4, 417–421.
- [26] Pawełek K., 2008, *Pełnienie roli ojca przez osadzonych mężczyzn*, [w:] *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych*, (red.) W. Ambroziak, H. Machel, P. Stępnia. Poznań–Gdańsk–Warszawa–Kalisz.
- [27] Pawełek K., 2009, *Powrót więźniów do społeczeństwa*, Wyd. UAM, Poznań.
- [28] Sosnowski T., Wrześniewski K., Jaworowska A., Fecenec D., 2011, *STAI – Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI*, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa.